

УДК 025.22:[061.2:001](477-25)“18/19”(091)

**БІБЛІОТЕКА НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені ШЕВЧЕНКА – ПЕРША НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ: ПЕРЕРВАНА ІСТОРІЯ...**

Василь Ферштей

канд. пед. наук, генеральний директор ЛННБ України ім. В. Стефаника

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6347-4519>

DOI: [https://doi.org/10.37222/2524-0315-2023-15\(31\)-1](https://doi.org/10.37222/2524-0315-2023-15(31)-1)

Цьогоріч минає 150 років від часу заснування Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Очевидно, що з урахуванням трагічних подій сьогодення особливо актуальним є вивчення історії розвитку і функціонування НТШ як потужного прояву боротьби української наукової еліти за утвердження національної самосвідомості.

У другій половині XIX ст. інтелектуальні провідники Галичини і Сходу України, відповідаючи на систематичні утиски з боку російського великодержавного шовінізму (як от, сумнозвісний Валуєвський циркуляр 1863 р.), ініціювали створення у Львові Літературного товариства імені Тараса Шевченка.

Ініціаторами з боку Великої України стали, нагадаємо, Олександр Кониський, Дмитро Пильчиків, Михайло Жученко, Єлизавета Милорадович та інші непересічні особистості. З боку галичан цю ідею, зокрема, активно підтримали Степан Качала, Михайло Димет, Омелян та Олександр Огоновські й інші.

Наслідком такої історичної ініціативи стало зібрання коштів, купівля друкарні й заснування у 1873 р. у Львові Літературного товариства імені Тараса Шевченка, статут якого затвердило Галицьке намісництво наприкінці цього самого року.

© Ферштей В., 2023

У першому Статуті (1873 р.) новоствореного Товариства зазначено, що воно «... має на цілі wspomagати розвитку руської (малоруської) словесности» [10, с. 42].

Пристосовуючи розвиток до тогочасних суспільних запитів і вимог, у 1892 р. Товариство реорганізували у Наукове товариство імені Шевченка, яке поставило собі за мету «...плекати та розвивати науку і штуку в українсько-руській мові, зберігати та збирати всякі пам'ятки, старинности і предмети наукові України – Руси» [10, с. 60].

Для того, щоб ефективніше досягнути мету своєї діяльності, було засновано бібліотеку, яка мала стати одним із основних засобів її досягнення. Це відображено у Статуті, який 13 березня 1892 р. ухвалили загальні збори НТШ і 16 листопада цього самого року затвердило Галицьке намісництво.

Такого визначення намірів у роботі Товариства загалом і Бібліотеки зокрема, підтвердженого у Статутах за 1898 р. і 1904 р., дотримувалися впродовж всієї його діяльності аж до сумновідомих подій 1939 р.

Для короткого ознайомлення з історією становлення Бібліотеки НТШ використаємо праці Івана Кревецького (1883–1940) – українського історика, бібліографа, багатолітнього її директора, який займав цю посаду з ініціативи М. Грушевського. У статті «Бібліотека «Наукового Товариства ім. Т. Шевченка» у Львові» [7] науковець зауважує, що вже у 1893 р. першими фундаторами Бібліотеки стали Олександр Кониський, Володимир Антонович, Юліан Целевич. Він відзначив, що на 1894 р. її фонд становив майже 600 одиниць, і наголошував, що в перші роки роботи одним із джерел поповнення були книги – дублети із Бібліотеки Товариства «Просвіта». І. Кревецький подав таку динаміку поповнення фондів:

1900 рік – 4195 одиниць у 7 997 томах [7, с. 154];

1905 рік – 8 600 одиниць у 19000 томах [7, с. 155].

Знаковим у становленні Бібліотеки став 1895 рік, коли вийшов п'ятий том «Записок Наукового товариства імені Шевченка». Новопризначений редактор видання М. Грушевський разом із примірником «Записок НТШ» надіслав до всіх європейських академій та наукових товариств і видавництв пропозицію (українською і французькою мовами) про двосторонній обмін науковою продукцією. Це започаткувало не тільки продуктивне джерело поповнення

фондів Бібліотеки, а й суттєво сприяло розвитку національних наукових досліджень, популяризації їхніх результатів і, як наслідок, виконанню НТШ своїх статутних завдань. Важливим етапом у розвитку Бібліотеки НТШ став її вступ на запрошення Віденської Академії Наук у 1901 р. до міжнародної Спілки бібліотек Академії і Наукових товариств [13].

У 1923 р. з нагоди 30-річчя від заснування Бібліотеки НТШ Іван Кривецький видав невелику працю «Бібліотека НТШ у Львові», в якій акцентував, що вже на той час Бібліотека налічувала майже 100 000 томів, і аргументовано стверджував, що «... Бібліотека НТШ – найповніший нині ...збір книжок з обсягу українознавства... Знають про се всі, хто тільки пробував працювати науково в обсягу українознавства, або хоч би на споріднених з ним ділянках. Знають однаково: свої і чужі» [8, с. 3]. Він відзначав, що фонд Усгаїніса Бібліотеки був сформований із трьох частин:

1. Українських друків, включаючи стародруки від XVI ст. до кінця XVIII ст., від «Апостола» Федорова до «Енеїди» Котляревського.
2. Наукової літератури з українознавства – видань майже всіх наукових інституцій на території Росії і не тільки різними мовами світу.
3. Відділу українських рукописів XIV–XX століття.

Історик наголошував на тому, що у Бібліотеці НТШ були сформовані приватні книгозбірні видатних українців: Івана Франка, Володимира Лесевича, Олександра Кониського, Петра Крип'якевича та інших. У 1923 р. І. Кривецький підтверджував, що Бібліотека НТШ вже стала потужним «публічним науковим книгозбором, з якого може користати кожний без виїмку, хто працює науково [8, с. 7].

У міжвоєнний період Бібліотека НТШ стрімко розвивалася. Про це – дослідження Володимира Дорошенка (1879 – 1963) – історика, бібліографа, дійсного члена НТШ, директора Бібліотеки НТШ у 1937–1944 роках. У часописі «Діло» 1936 р. було опубліковано його статтю «Українська національна бібліотека (Бібліотека Наукового товариства імені Шевченка у Львові)» [5], яка у тому самому році вийшла окремим виданням, а в скороченому вигляді була надрукована німецькою та польською мовами. У 1939 р. у часописі «Сьогодні й минуле» він опублікував ще одну статтю про книгозбірню «Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка у Львові» [1].

У своїх публікаціях В. Дорошенко наголошував на важливому значенні для всього українського народу книгозбірні НТШ як національної бібліотеки, що володіє унікальним зібранням українських друків та українознавчої літератури різними мовами, а також підкреслював її науковий характер.

Книгозбірня нагромадила цінну рукописну збірку, стародруки, раритетні видання ХІХ–ХХ ст., колекцію періодики, зібрання карт, плакатів, листівок. У 1922 р. уряд УСРР призначив Бібліотеці НТШ обов'язковий примірник української друкованої продукції. У 1933 р. Міністерство внутрішніх справ Польщі надало книгозбірні дозвіл на отримання одного примірника усіх заборонених на її території друків, а в 1934 р. Міністерство народної освіти Польщі – право отримувати обов'язковий примірник усіх українських друків, які тут видавали. Додалася ще одна важлива функція бібліотеки – архіву українського друку. В. Дорошенко зазначив джерела комплектування фондів книгозбірні, відтворив динаміку їхнього зростання, окреслив нагальні потреби інституції загалом.

Чимало інформації про книгозбірню він подав також у своєму виданні «Наукове Товариство імени Шевченка у Львові (1873–1892–1912)» [4, с. 22–32, 77–85]. Ще одну ґрунтовну статтю про бібліотеку НТШ опублікував згодом у «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка» (Нью-Йорк; Париж, 1961) [3].

У неопублікованій статті від 10 листопада 1939 р. «Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка та її потреби» [2] В. Дорошенко вказував, що Бібліотека на 1 листопада 1939 року налічувала близько 220 000 скаталогізованих одиниць, серед них – 6000 одиниць із бібліотеки Івана Франка. Разом із нескаталогізованими примірниками і дублетами фонд налічував 270–280 тис. одиниць. Він зазначав, що протягом січня-жовтня 1939 року Бібліотеку відвідало 5063 читачі, які випозичили 16474 томи.

Немає сумнівів, що розвиток Бібліотеки НТШ був обумовлений та взаємопов'язаний із науковими здобутками членів самого Товариства. Науковий авторитет і доробок М. Грушевського, І. Франка, І. Пулюя, Ю. Гіряка, І. Горбачевського, Ф. Вовка, В. Гнатюка, Ф. Колесси і багатьох інших видатних науковців мали неабияке міжнародне визнання і відповідно – запит на поширення.

Ці значні постаті пов'язували свою наукову діяльність із НТШ, що було фактично тогочасною українською Академією наук в умовах бездержавності і репрезентувало себе здобутками українських науковців як на теренах етнічної України, так і за їхніми межами.

Промовистою є міжнародна співпраця НТШ загалом і Бібліотеки зокрема. Окрім вагомих результатів наукової діяльності членів НТШ, запорукою такої широкої співпраці була їхня інтегрованість у наукові інституції Європи і світу – вони там навчалися, стажувалися, викладали тощо. Це стало доброю основою для поповнення фондів Бібліотеки.

Олег Купчинський, сучасний український історик, голова НТШ упродовж 2005–2014 років, у статті «Дещо про міжнародний аспект взаємин у науково-видавничій діяльності НТШ. 1892–1939 роки» [9], засвідчує, що впродовж своєї діяльності до 1939 р. Товариство обмінювалося науковою продукцією з установами із понад 210 міст світу.

Він наводить статистику надходжень: «...у 1903 р. – НТШ отримує книжки і часописи від 90 різних наукових інституцій, музеїв, видавництв і редакцій; 1906 р. – 83; 1909 р. – 102; 1911 р. – 103; 1913 р. – 92; 1922 р. – 70; 1929 р. – 83; 1932 р. – 94; 1938 р. – 81» [9, с. 229].

Отже, можемо констатувати, що наприкінці 1939 р. Бібліотека НТШ у Львові мала всі ознаки національної наукової бібліотеки України, адже дотримувалася статутних цілей Товариства (редакція Статуту 1904 р.): «... плекати та розвивати в українсько-руській мові науку без прямого дидактичного призначення» [10, с. 102].

Крім того, була утворена у самоорганізованому національному науковому середовищі у політичних реаліях, недосяжних для прямого впливу великоросійського імперіалізму у будь-яких його проявах.

Утворення і діяльність НТШ як української академії наук в умовах бездержавності за своєю суттю було загальноукраїнським явищем і має для нашого народу історичне значення.

Цей історичний досвід отримав продовження у Києві, столиці України, як тільки з'явилася можливість звільнитися з-під політичного диктату Росії. Маємо на увазі заснування у 1918 р. Національної академії наук і роботу Тимчасового комітету зі створення

національної бібліотеки Української держави, який функціонував у Києві у 1918–1919 роках під керівництвом академіка Володимира Вернадського.

Розбудовуючи Національну бібліотеку, він дотримувався чотирьох принципів:

- Різноманітності та повноти книжкового фонду, що мав відображати знання з різних галузей науки та культури всіх країн світу;

- згромадження творів національного друку, стародруків, рукописної, музичної, картографічної спадщини про Україну та український народ українською та іншими мовами, незважаючи на вид, час, місце написання та спрямування літератури;

- політичної незаангажованості, незалежності від змінних політичних чи суспільних настроїв: вона (Бібліотека) повинна бути осередком розумової культури;

- загальнодоступності – забезпечення відкритості для всіх і для кожного, безкоштовності й легкодоступності до інформації [12, с. 7].

Із поверненням російської експансії у формі більшовицької радянської влади, всі ці принципи було скасовано, фонди з численних ліквідованих бібліотек Київщини та інших територій України ввійшли до новоствореної бібліотеки, яка стала головним ідеологічним центром радянської України. Це відбувалося «... за рахунок знецінення принципів національної культури, фізичного знищення цілого покоління інтелігенції та громадських діячів. Колосальна просвітницька діяльність бібліотек того часу... здійснювалась на чітких ідеологічних засадах і спрямовувалася на деформацію суспільної та національної свідомості народу» [6, с. 282].

Відомі події вересня 1939 року перервали історію Бібліотеки НТШ як першої національної наукової Бібліотеки України. Вона, разом із численними книгозбірнями Львова і Галичини, стала основою для створення філії бібліотеки АН УРСР. Втрати і розпорошення фондів, ідеологічні критерії їхнього формування, вилучення великих пластів документів і переміщення їх до спецфонду за ідеологічними, релігійними ознаками – далеко не повний перелік «...новаторств», які тривали до початку 90-х років ХХ ст., тобто до кінця російського політичного панування в Україні.

Нині у структурі НАН України працюють дві національні наукові Бібліотеки: НБУ ім. В. Вернадського у Києві та ЛННБ України

ім. В. Стефаника у Львові. Якщо історія першої з них є написаною і зрозумілою, то до історії походження ЛННБ України ім. В. Стефаника є запитання, як і до перерваної історії Бібліотеки НТШ як першої наукової національної Бібліотеки України.

Закономірною є проблема про інституційне походження Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. Найбільш поширеними є дві версії щодо створення цієї установи. Одна з них сформульована у її чинному Статуті: «Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника створена 2 січня 1940 р. як Львівська філія Бібліотеки Академії наук УРСР (Постанова Ради Народних Комісарів УРСР про організацію наукових установ в західних областях УРСР від 2 січня 1940 року)» [11, с. 22–23]. Інша – неформальна: «Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника є колишнім “Оссолінеумом”». Ці дві версії перебувають поза всякою критикою з погляду як історії формування її фондів, так і тих актуальних задач, які стоять перед нею.

На наше переконання, розв’язання проблеми інституційного походження Бібліотеки важливе й актуальне, можливе за умови дотримання принаймні двох взаємопов’язаних факторів:

- історії і джерел формування її фондів;
- змісту цілей, які стоять перед Бібліотекою.

Беручи до уваги структуру фондів, історію їхнього формування, а також завдання ЛННБ України ім. В. Стефаника як Національної Бібліотеки, маємо всі підстави й обов’язок позиціонувати нашу книгозбірню як інституційну спадкоємницю бібліотеки НТШ насамперед щодо збереження і відтворення історичної пам’яті та плекання національної самосвідомості доступними засобами в сучасних умовах.

Отже, так склалося історично, що на шляхах боротьби за утвердження національної самосвідомості і створення власної держави, українські наукові еліти за підтримки широких народних кіл заклали основи для двох Національних Бібліотек у Львові і Києві. Організаційно вони зародилися у надрах національних академічних середовищ і зараз спільно працюють під егідою НАН України.

Разом із тим, у своїй роботі вони обидві мають багато системних проблем, розв’язання яких лежить не у площині механістичних

перемін, зокрема ймовірної зміни підпорядкування. На наше переконання, зародившись у середовищі національної науки, наші Бібліотеки можуть найбільш продуктивно працювати і розвиватись там же.

Для цього потрібно врахувати насамперед те, що задачі Національної Бібліотеки не обмежені рамками науково-дослідного інституту. Тому, враховуючи український національний досвід становлення національних бібліотек, а також світову практику, необхідно законодавчо затвердити задачі і статус Двох Національних Бібліотек у структурі НАН України, передбачивши створення належних адміністративних і ресурсних умов для виконання окреслених задач.

1. Дорошенко В. Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка. *Сьогочасне й минуле*. 1939. № 3–4. С. 167–172.
2. Дорошенко В. Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка та її потреби: [доповідна записка до Президії АН УРСР від 10 листопада 1939 р.]. ЛННБ України ім. В. Стефаника. Архів. Оп. 1. Спр. 2-б. Арк. 94–107.
3. Дорошенко В. Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка у Львові: короткий історичний нарис. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Нью-Йорк ; Париж, 1961. Т. 171. С. 7–58.
4. Дорошенко В. Наукове Товариство імені Шевченка у Львові (1873–1892–1912). Київ ; Львів : коштом і накл. Товариства, 1913. 88 с.
5. Дорошенко В. Українська національна бібліотека (Бібліотека Наукового товариства імені Шевченка у Львові). *Діло*. 1936. Чис. 146–148.
6. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 1918–1941 : 80-річчю Національної академії наук України та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського присвячується / НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Київ, 1998. Т. 1 : 1918–1941. 336 с.
7. Кривецький І. Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. *Літературно-Науковий Вістник*. Т. 31, кн. 8. Львів, 1905. С. 152–157.
8. Кривецький І. Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Львів : Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1923. 16 с.
9. Купчинський О. Дещо про міжнародний аспект взаємин у науково-видавничій діяльності Наукового товариства ім. Шевченка. 1892–1939 роки. Купчинський О. *Наукове товариство ім. Шевченка: дослідження, матеріали. Вибрані статті та повідомлення*. Львів, 2013. Т. 4. С. 221–229.
10. Купчинський О. Наукове товариство ім. Шевченка: дослідження, матеріали. Вибрані статті та повідомлення. 140-річчю Наукового товариства

ім. Шевченка присвячується / редкол.: С. Гелей, І. Гирич, У. Єдлінська, Л. Рудницький, О. Шаблій ; Наукове товариство ім. Шевченка. Львів, 2013. 492 с.

11. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів : зб. док. і матеріалів / НАН України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника, науково-дослідний від. іст. колекцій ; [упоряд.: Галина Сварник (керівник) та ін. ; наук. ред.: Ярослав Дашкевич та ін.]. Львів, 2010. Т. 1 : 1939–1945. 2010. 565 с.
12. Онищенко О. С., Дубровіна Л. А. В. І. Вернадський та його концепція Національної бібліотеки України. *Бібліотечний вісник*. 2013. № 2. С. 3–11.
13. Павлик М. Стан бібліотеки 1902 р. *Хроніка українсько-руського товариства імені Шевченка у Львові*. 1903. Ч. 13. С. 51–52.

References

1. Doroshenko, V. (1939). Biblioteka Naukovoho tovarystva im. Shevchenka [Shevchenko Scientific Society's Library]. *Siohochasne i mynule*, 3–4, pp. 167–172. [in Ukr.].
2. Doroshenko, V. Biblioteka Naukovoho tovarystva im. Shevchenka ta yii potreby: [dopovidna zapyska do Prezydii AN URSS vid 10 lystopada 1939 r.] [Shevchenko Scientific Society's Library and its needs: [report to Presidium of the USSR Academy of Sciences, November 10, 1939] // LNNB Ukrainy im. V. Stefanyka. Archive. Inventory 1, file 2-b, fol. 94–107 [in Ukr.].
3. Doroshenko, V. (1961). Biblioteka Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi: korotkyi istorychnyi narys [Shevchenko Scientific Society's Library in Lviv: short history]. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*. New-York ; Paris, 171, pp. 7–58. [in Ukr.].
4. Doroshenko, V. (1913). Naukove Tovarystvo imeny Shevchenka u Lvovi (1873–1892–1912) [Shevchenko Scientific Society in Lviv (1873–1893–1912)]. Kyiv ; Lviv, 88 p. [in Ukr.].
5. Doroshenko, V. (1936, 146–148). Ukrainka natsionalna biblioteka (Biblioteka Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka u Lvovi) [Ukrainian National Library (Shevchenko Scientific Society's Library in Lviv)]. *Dilo*. [in Ukr.].
6. Dubrovina, L. A. & Onyshchenko, O. S. (1998). Istoriia Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho 1918–1941: 80-richchiu Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy ta Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho prysviachuietsia [History of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine in 1918–1941: dedicated to 80th anniversary of the National Academy of Sciences of Ukraine and the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. (Vol. 1: 1918–1941). Kyiv, 336 p. [in Ukr.].

7. Krevetskyi, I. (1905). Biblioteka Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi [Shevchenko Scientific Society's Library in Lviv]. *Literaturno-Naukovyi Vistnyk*, 31, 8, pp. 152–157. [in Ukr.].
8. Krevetskyi, I. (1923). Biblioteka Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi [Shevchenko Scientific Society's Library in Lviv]. Lviv, 16 p. [in Ukr.].
9. Kupchynskiy, O. (2013). Deshcho pro mizhnarodnyi aspekt vzaiemyn u naukovy-vydavnychii diialnosti Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. 1892–1939 roky [On the international aspect of scientific and publishing activity of Shevchenko Scientific Society. 1892–1939]. Kupchynskiy, O. *Naukove tovarystvo im. Shevchenka: doslidzhennia, materialy. Vybrani statti ta povidomlennia*. Lviv, 4, pp. 221–229. [in Ukr.].
10. Kupchynskiy, O. (2013). Naukove tovarystvo im. Shevchenka: doslidzhennia, materialy. Vybrani statti ta povidomlennia. 140-richchiu Naukovoho tovarystva im. Shevchenka prysviachuietsia [Shevchenko Scientific Society: researches, materials. Selected papers and proceedings. Dedicated to 140th anniversary of Shevchenko Scientific Society]. Lviv, 492 p. [in Ukr.].
11. Svarnyk, H., Dziuban, R., Kryvenko, M., Kusyj, L. & Muravskiy, V. (2010). Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka: peremishchennia i vtraty fondiv : zb. dok. i materialiv [Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv: displacements and losses: collection of documents and materials]. (Vol. 1: 1939–1945). Lviv, 565 p. [in Ukr.].
12. Onyshchenko, O. S. & Dubrovina, L. A. (2013). V. I. Vernadskiy ta yoho kontseptsiiia Natsionalnoi biblioteky Ukrainy [V. I. Vernadskiy and his concept of the National Library of Ukraine]. *Bibliotechnyi visnyk*, 2, pp. 3–11. [in Ukr.].
13. Pavlyk, M. (1903). Stan biblioteky 1902 r. [Library's report, 1902]. *Khronika ukrainsko-ruskoho tovarystva imeni Shevchenka u Lvovi*, 13, pp. 51–52. [in Ukr.].